

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

ISSN: 2980-1117

Cilt: 4
Volume / المجلد: 4

Sayı: 7
Issue / العدد: 7

Haziran 2024
June / حزيران 2024

Dr. Mehmet Eker
Milli Eğitim Bakanlığı
mehmeteker@hotmail.com

 ORCID: 0009-0005-4989-1080

Ebü'l-feth Kutbüddîn Muhammed b.
Mutahhar Câmî'nin Hadîkatü'l-Hakika Adlı
Eseri Bağlamında Semâ Anlayışı

Understanding of Sama in the Context of
Ebu'l-fath Quṭb al-Dīn Muhammad b.
Mutahhar Jâmî 's Work Named Hadîqat al-
Haqiqat

Atıf: Eker, M. (2024). Ebü'l-Feth Kutbüddîn Muhammed b. Mutahhar Câmî'nin Hadîkatü'l-Hakika Adlı Eseri Bağlamında Semâ Anlayışı. *Din ve İnsan Dergisi*, 4 (7), 86-100.

 DOI: 10.69515/dinveinsan.1451815

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 12.03.2024
Kabul Tarihi / Accepted Date: 29.04.2024
Yayımlanma Tarihi / Published Date: Haziran 2024
İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 86-100

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.
This article was checked in the plagiarism program.
تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

intihal.net

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; International standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

Ebü'l-feth Kutbüddîn Muhammed b. Mutahhar Câmî'nin Hadîkatü'l-Hakika Adlı Eseri Bağlamında Semâ Anlayışı

Understanding of Sama in the Context of Ebu'l-fath Quṭb al-Dīn Muhammad b. Mutahhar Jâmî 's Work Named Hadîqat al-Haḳiqat

Özet

Ebü'l-Feth Kutbüddîn Muhammed b. Mutahhar Câmî (ö. 667/1267) tasavvufi eser veren sûfilerdendir. Bu çalışmada Kutbüddin Câmî'nin semâ ile ilişkili görüşlerinin açıklanması amaçlanmaktadır. K. Câmî'nin fikirleri diğer sûfilerle mukayese edilerek incelenmiştir. Yazarın en mühim eseri olması itibari ile makale mezkûr eserle sınırlanmıştır. *Hadîkatü'l-hakika* hem K. Câmî'nin hem de önemli bir sûfi olan müellifin dedesi Ahmed-i Câmî Nâmekî'nin (ö. 536/1141) düşünce ve şiirlerini de ihtiva etmesi açısından önemli bir eserdir. Eserde semâ konusuna yer verilmesi, Ahmed-i Câmî'nin tarikatının bu husustaki tavrını yansıtması cihetiyle de mühimdir. Müellife göre semânın hükmü ve mahiyeti semâ edenlerin makam ve mertebesine göre farklılık gösterir. Semâ, avam-havas- ehassü'l-havas hiyerarşisinde ele alınıp geniş bir perspektif sunulmuştur. Müellifin semâ hakkındaki görüşleri diğer Sünnî sûfilerle benzerlikler taşır. Üçlü tasnif diğer sûfilerde olmakla beraber K. Câmî'de bu üçlü tasnifin de alt başlıkları bulunmaktadır. Hem semâ eden hem söyleyen hem de semâ edilen şeyin mahiyeti ekseninde değerlendirmeler yapıldığı görülmüştür. Müellifin semâ anlayışına etki eden önemli etkenlerden biri dinin hükümlerine olan ihtiramıdır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kutbüddin Câmî, Hadîkatü'l-hakika, Semâ

Abstract

Ebu'l-Fath Quṭb al-Dīn Muhammad b. Mutahhar Jâmî (d. 667/1267) was a Sufi who produced Sufi works. This study aims to elucidate Quṭb al-Dīn Jâmî's views related to Sama. This article focuses solely on this significant work by the author. *Hadîqat al-haḳiqat* is an important work in that it includes the thoughts and poems of both Kutbiddin Câmî and the author's grandfather, Ahmad Jamî Nâmeqî (d. 536/1141), who was an important Sufi. Including the subject of sama in the work is also important as it reflects the attitude of Câmî's sect on this issue. According to the author, the ruling and nature of Sama vary based on the rank and status of the performers. Sama is analyzed within the hierarchy of commoners-elites-the most select of elites, offering a comprehensive perspective. While other Sufis also employ this triple classification, Jâmî additionally subdivides each category. It has been seen that evaluations are made on the basis of the nature of both the one who sings the sama and the thing that is performed. He also tried to explain issues such as the sama's relationship with time and ecstasy, its nature and religious ruling.

Keywords: Sufism, Ebu'l-Fath Quṭb al-Dīn Muhammad b. Mutahhar Jâmî, Hadîqat al-haḳiqat, Sama

Giriş

Semâ, sözlükte “dinleme, işitme, dinlemek; işitilen söz, güzel ses, iyi şöhret” gibi anlamlara gelir.(Cebecioğlu, 2009, s. 297; Ceyhan, 2009, s. 455) Semâ genellikle “şarkı, nağme, mûsiki, raks” manalarını çağrıştıracak biçimde kullanılmaktadır. İlk sûfi müelliflerin eserlerinde semâ, “sûfinin kendisine gelen vâridi işitmesi ve işittiğini kalbe aktarması” anlamına gelmektedir. Genel anlam

Din ve İnsan Dergisi

Journal of Religion and Human - مجلة الدين والإنسان

Cilt / Volume / المجلد : 4 Sayı / Issue / العدد : 7 Haziran / June / حزيران 2024

olarak sūfînin zâhirî ve bâtinî şeyleri işitmesi anlamında kullanılmaktadır. (Ceyhan, 2009, s. 455) Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859 [?]), semâyı Hak'tan gelen ve kalpleri Hakk'a doğru harekete geçiren bir vârit bir sâik olarak tanımlamıştır. (Kuşeyrî, 2014, s. 424) Cüneyd-i Bağdadî, semâyı elest bezmi ile ilişkilendirmiştir. Ona göre ilk misakta ruhlar “Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (A'raf, 7/172)” hitabını işitince bu şevk ve lezzet onlara yerleşmiştir. İnsan da semâ edince bu hali hatırlar ve harekete geçer.(Kuşeyrî, 2014, s. 424)

Semânın tasavvuf tarihinin ilk dönemlerinden itibaren sūfîler tarafından icra edildiği görülür. Cüneyd-i Bağdadî (ö. 297/909), Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/946), Ebü'l- Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) gibi meşhur sūfîler, semâ edip raks etmişlerdir. Zünnûn el-Mısrî, 244 (858) yılında Bağdat'ta Halife Mütevekkil (847-861) tarafından sorgulanıp serbest bırakıldıktan sonra sūfîler izin alıp camide kavvâl eşliğinde semâ yapmışlardır. Bu semâda şiirler okunmuş ve Zünnûn vecde gelmiştir.(el-Yâfî, 1997, s. 112) Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848 [?]) tarikat erbabının bir kısmını semâ ve raksle perdeli olduğunu söylemesi semânın ilk sūfîler arasında yaygın olduğunu gösteren diğer delillerdendir. (Attâr, 1984, s. 226)

Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr da (ö. 440/1049) semâ meclisleri düzenleyen sūfîlerdendir. İkinci namazından sonra başlayan semânın akşama kadar devam ettiği rivayet edilmiştir. Bu meclislerde şiirler okunmuş, Ebû Saîd, naralar atarak semâ etmiştir. (Münevver, 2015, ss. 184-185) Kutbüddin Câmî'nin dedesi Ahmed-i Câmî de semâ meclislerine katılmıştır. Nîşâbur'a yaptığı bir seyahatte sūfîlerden birinin evine konuk olmuş, semâ yapmışlardır. (A. Câmî, 1347hş, s. 159)

Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988) (Serrâc, 2019, s. 309), Muhammed b. Kelâbâzî (ö. 380/990) (Kelâbâzî, 2016, s. 245), Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 465/1072) (Kuşeyrî, 2014, s. 420),Ebü'l-Hasen Osman el-Hücvirî (ö. 465/1072 [?]) (Hücvirî, 2016, s. 461), Ebû Hamid Gazzâlî (ö. 505/1111) (Gazzâlî, ts, c. 2/675), Şehâbeddin Sühreverdî (ö. 632/1234) (Sühreverdî, 2005, s. 219) gibi sūfî müellifler, semâ konusuna önem vermişler, eserlerinde müstakil başlıklar açarak semâyı çeşitli yönlerden değerlendirmişlerdir.

Görüldüğü üzere semâ, tasavvuf tarihinde oldukça sık tartışılan, üzerine eserler yazılan bir konudur. Sūfîler, ihtilaflardan dolayı, konuya dair bir hükme varabilmek için detaylı tahliller yapmışlardır. Bu makalede geniş bir semâ tasnifi yapmış olan Kutbüddin Câmî'nin semâ anlayışı, *Hadîkatü'l-hakika* adlı eseri bağlamında incelenmiş, kendisinden önce ve sonra yaşamış sūfîlerin görüşleriyle de karşılaştırılmıştır. Kutbüddin Câmî ve eseri üzerine yapılmış Türkçe bir çalışma tespit edilememiştir. Bu makalenin müellifin ve eserinin tanıtılmasına bir nebze katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Makalede müellif ve eseri hakkında bilgi verilmiştir. Semâ kavramının anlamına ve müellifin yaşadığı muhitteki semânın tarihsel sürecine değinilmiştir. Ardından semâ tasnifi

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 حزيران / June / العدد: 7 / Issue / المجلد: 4 / Cilt / Volume

incelenmiştir. Semânın fitri oluşuna değinilmiş, müellifin semâ tasnifinde önemli hususlar olan, avam-havas ayrımı, riyazet, vakit ve vecd ile ilişkisi, diğer sûfi müelliflerle karşılaştırmalar yaparak işlenmiştir. Daha sonra semânın müellife göre hükmü açıklanmıştır.

1. Ebü'l-Feth Kutbüddîn Muhammed b. Mutahhar Câmî ve Hadîkatü'l-Hakika

Ebü'l-Feth Kutbüddîn Muhammed b. Mutahhar Câmî, 577/1181 yılında doğmuştur. Babası Ebü'l-Meâlî Şemseddin Mutahhar, Ahmed-i Câmî Nâmekî'nin (ö. 536/1141) en küçük oğludur. Annesi, Herat hâkiminin vezirinin kızıdır. Babası Ebü'l-Meâlî Şemseddin, şer'î hükümlere bağlı zâhid, verâ sahibi bir kişi olarak tanınmıştır.(Bûzcânî, 1345, s. 72) Dedesi Ahmed-i Câmî, birçok tasavvufî eser yazmış (Fazıl, 1383, s. 106), yaşadığı dönemde birçok sûfi âlim, devlet ricali ile iletişim halinde bulunmuş, meşhur bir mutasavvıftır. Ahmed-i Câmî'nin vefatından sonra da birçok kişi hakkında sitayişle bahsetmiştir. (Eker & Yıldız, 2023, s. 81; Yıldız, 2007) Kutbüddin Câmî, zahirî ve bâtini ilimlerde yetkin bir sûfi olarak tanınmıştır. Eserinde Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) görüşlerini benimsediği, aktardığı görülür.(K. Câmî, 1343, s. 57) Yetişmesinde babası ve amcası Hâce Zahîrüddin İsa önemli rol oynamıştır. Hindistan'a tasavvufî terbiye almak için gittiği aktarılmıştır. Bazı araştırmacılara göre ise seyahatin sebebi Moğol istilasıdır. Moğollar, 1221 yılında Horasan başkenti Merv'i ele geçirdiklerine göre, (Cüveynî, 2022, s. 170) Kutbüddin Câmî bu yıldan önce Hindistan'a gitmiş olabilir. Zira Moğol istilasının yaşattığı korku ortamında Câmî'de ikamet etmesi çok mümkün gözükmemektedir. Kutbüddin Câmî'nin de bölge istikrar bulunca geri dönmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Hindistan'a gittiğine dair kendi eserinde hiçbir emare yoktur.(Müezzeni & Hernedi, 1390, s. 12) Bu seyahatten sonra Ahmed-i Câmî dergahında amcasının yerine postnişin olarak irşad faaliyetleri yürütmüştür. Kutbüddin Câmî, 667/1267 tarihinde vefat etmiştir. (Müezzeni & Hernedi, 1390, ss. 45-50) Kutbüddin Câmî 43 gazel ve 1 rubaî yazmıştır.(Müezzeni & Hernedi, 1390, s. 13) *Hadîkatü'l-hakika'nın* sonunda âlim ve ilim taliplerine yazdığı mektupları vardır. Müellifin yazdığı en önemli eser *Hadîkatü'l-hakika'dır*.

Hadîkatü'l-hakika Kutbüddin Câmî'nin dinî-tasavvufî konuları ele aldığı eser olup 641/1243 yılında telif edilmiştir. Eserin birçok yerinde Ahmed-i Câmî'nin şiirlerine yer verilmiş, konuların açıklanmasında fikirlerinden istifade edilmiştir. Ahmed-i Câmî'nin şiirlerini, görüşlerini içermesi ve şiirleri yakın bir dönemde kayıt altına almış olması eserin önemini artırır. Kitap 14 bölümden oluşmaktadır: 1-Tevhid ilmi 2-Mârifet 3-Şeriat ilmi 4- Hitab 5- Vecd, 6-Semâ, 7-Hallerin Beyanı 8-Mükaşefe 9-Muamelat 10-Ruh 11-Akıl, 12-Kalp 13-Nefis, 14-Tarikatta Yapılan Yanlışlar.(K. Câmî, 1343, s. 7) Müellif ele aldığı her kavramı avam-havas-ehassül-havas olmak üzere üçlü tasnifle ele almıştır. Eserin Taşkent, Herat, Britanya Müzesinde yazma nüshaları bulunmakta olup, ilk kez Muhammed Ali Muvahhid tarafından tahkik edilmiş, 1343 hş. yılında basılmıştır. (K. Câmî, 1343, s. 22) Eserin dili Farsça olup, Türkçe tercümesi yoktur.

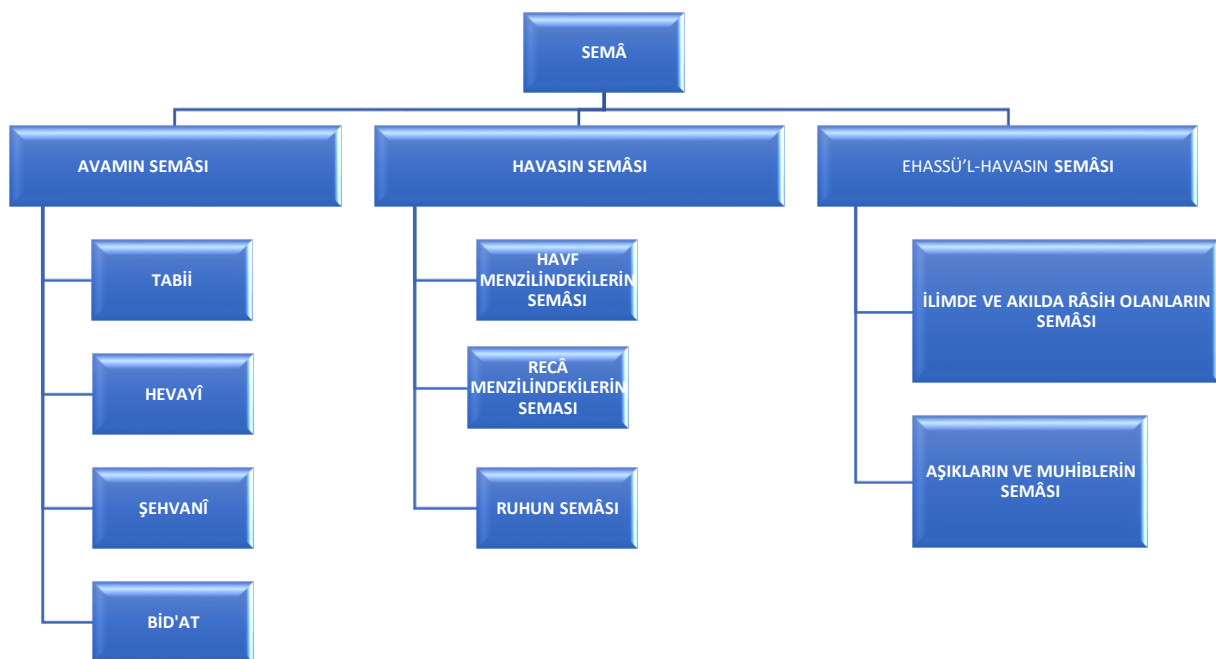
Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 حزيران / June / العدد: 7 / المجلد: 4 / Volume / Cilt

2. Kutbüddin Câmî'nin Semâ Tasnifi

Kutbüddin Câmî'ye göre semâ bir kimsenin belirli şeyleri dinlemesidir. Kutbüddin Câmî'ye göre semânın avam, havas, ehassü'l-havas olmak üzere üç derecesi vardır. Bunlar da kendi aralarında çeşitli kısımlara ayrılır. (K. Câmî, 1343, s. 87) Semânın hüküm ve etkisi bu üç zümrede farklılık gösterir. Semâyı müelliften önce de benzer şekilde üç kısma ayıran sûfler olmuştur. (Kuşeyrî, 2014, s. 426; Serrâc, 2019, s. 320) Müellif, avam-havas-ehassü'l-havas ayırımından sonra bunları da ayrı başlıklara ayırması ve bunları dinleyen, söyleyene göre tarif etmesi cihetiyle diğerlerinden ayrılır. Bu yönü ile daha farklı ve orijinal bir sınıflandırma olduğu söylenebilir.

2.1. Avamın Semâsi

Bu semâ tabii, hevayî, şehvanî ve bid'at olarak dört çeşittir.

2.1.1. Tabii Semâ

Tabii Semâ, boş eğlence için şarkı söylemek, gazel okumak, çeşitli nağmeleri seslendirmektir. Müellif, bunu musibet ve haram olarak değerlendirir. "Gınâ kalpte nifakı yeşertir" (Beyhakî 10/223) hadisiyle de istidlal eder. Ayrıca şeytana hitaben buyrulmuş olan "Haydi, onlardan gücünün yettiklerini sesinle (telkinde bulunarak) çağrınla ayart!" (Kur'an-ı Kerim, 17/64) ayetinin def ve mezamire işaret ettiğini belirtir. (K. Câmî, 1343, ss. 88-89) Müellifin kastettiği, insanı günaha sürükleyecek içeriğe sahip semâyı dinlemektir. Şehâbeddin

Sühreverdî'ye (ö. 632/1234) göre, ahiret için amele teşvik, cennet ve cehennemi hatırlatan, ibadet, zikir ve hayra çağırın kaside ve şiirlerin helal olduğunu inkâr etmek mümkün değildir. Haram olan semâ sırf nefsanî ve şehvî duygulara kapılarak yapılan semâdır. (Sühreverdî, 2005, s. 222)

2.1.2. Hevayî Semâ

Hevayî Semâ, bir kimsenin iyi ya da kötü bir şeyler söylemesi, bir güruhun da bunları heva ile semâ etmeleridir. Bu semânın dinlenilmesi uygun değildir. Söyleyene de dinleyene de haramdır. (K. Câmî, 1343, s. 89)

2.1.3. Şehvânî Semâ

Şehvânî Semâ, kişinin kalbinde şehvet duyduğu şeyi düşünerek güzel bir sesle beyit yahut gazel söylemesi, diğer kimselerin de bunu dinlemesidir. Müellife göre bu semâ hem dinleyene hem söyleyene haramdır. (K. Câmî, 1343, s. 89) Ebû Hamid Gazzâlî de benzer şekilde bakması ve yaklaşması haram olan bir kadını akla getirip, bu kadın adına bir şeyler söylenmesini haram görmüştür. Bu semânın yasak olmasının sebebi insanları şehvete sürüklediği içindir. Birçok genç ve maneviyattan yoksun insan, bu tür semâ esnasında kendisine şehvetin galip olmasına engel olamaz. Bu durum nefsi kötü yollara tahrik eder, günaha kapı aralar. (Gazzâlî, ts, c. 2/696) Sühreverdî de, Ebû Talib el-Mekkî'nin sırf şehvanî duygularla yapılan semânın haram olduğu yönündeki görüşünü doğru ve isabetli kabul eder. Ona göre de kadınların fiziksel özelliklerini ön plana çıkaran şeyleri semâ etmek doğru değildir. (Sühreverdî, 2005, s. 222) Bu bilgilere göre, K. Câmî'nin genel olarak kendisinden önce yaşamış meşhur sûfilerin görüşlerini paylaştığı görülür.

2.1.4. Bid'at Semâ

Bid'at Semâ kendilerine derviş ismini takan kişilerin, kavvâl tutup, güzel nameleri nefsanî arzularınca dinlemeleridir. Bu yaptıklarına da zikir halkası ismi verirler. Bu ham kişiler kendilerini de müctehid olarak görmekten geri durmazlar. İşledikleri günahları dahi ibadet sayarlar, bunun da meşâyih ve fukahânın yolu olarak lanse ederler. Sırât-ı müstakîm saydıkları bu yol, azim bir bid'attan başka bir şey değildir. (K. Câmî, 1343, s. 89) Sühreverdî zamanında da semâ meclislerinin benzer yollarla istismar edildiği görülür. Sühreverdî, kendi zamanında, semâ yoluyla fitnelerin çoğaldığını söyler. Azmi gevşek, ameli az bazı kimseler, semâyı sırf nefisleri için savunur hale gelmişlerdir. Keyfine düşkün olan bu kimseler, semâ meclislerini yemek meclisleri haline getirip, şehvî arzularını tatmin etmeye çalışmışlardır. Manevî yolda ilerlemek için değil, keyif, eğlence için bir araya gelmekte, vakitler zayi edilmektedir. Bu toplantılar ona göre makbul değildir. (Sühreverdî, 2005, s. 238) K. Câmî, Sünnî sûfilerin hassasiyetlerini paylaşmıştır. Adetlerin ibadet olarak görülmesine diğer sûfiler gibi karşı çıkmıştır. Zira Kalenderîler gibi semâ

esnasında esrar kullanan, def ve kudümler eşliğinde ateşin etrafında raks eden, (Ocak, 1999, s. 176) Haydarîler gibi şer'î kurallara uymayıp ibadet yerine semâ ve raksı tercih eden (Ocak, 1999, s. 114) zümreler tarih boyunca var olmuşlardır. K. Câmî ve diğer sûfilerin, bu ve benzeri marjinal oluşumlara karşı, semânın istismar edilmesine engel olmak için bir tavır aldıkları bellidir.

2.2. Havasın Semâsı

Bu semâ üç türlüdür: Havf menzilinekilerin seması, recâ menzilinekilerin seması, ruhun seması.

2.2.1. Havf Menzilinekilerin Semâsı

Havf, insanın başına hoşlanmadığı bir şeyin gelmesinden veya arzuladığı şeyi elde edememekten korkmasıdır. Genelde Allah'ın, dünya ya da ahirette kulunu cezalandırma ihtimaline karşı duyulan korkudur. (Kuşeyrî, 2014, s. 216) Müellife göre, havf menzilinekilerin seması, havf makamındaki sâliklerin içerisinde buldukları hale uygun bir şeyler semâ etmesidir. Bu semâ onun durumuna medet verir ve caizdir. Dinleyen ve söyleyen için beis yoktur. (K. Câmî, 1343, ss. 89-90) Zira, Nûrî'ye göre hâif, Rabbinden Rabbine kaçar. (Kuşeyrî, 2014, s. 218) İnsan, gelecekteki halinden endişe duyan bir varlıktır. Ebedî bir azabın varlığı, Allah'ın rızasından uzak kalma, Allah'ın cemâline vasıl olamama ihtimali sûfileri korkutmuştur. Serî es-Sakatî (ö. 251/865), Ebû Ali ed-Dekkak (ö. 405/1015) gibi birçok sûfi, havf halinde bulduklarını belirtmişlerdir. (Kuşeyrî, 2014, s. 221) K. Câmî havf makamına uygun şeylerin dinlenmesini uygun görmüştür. Zira uzun süren bir havf hali insanın psikolojik ve fizyolojik durumunu derinden etkileyebilir. Zira Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) hastalandığında onu muayene eden doktor, es-Sevrî'nin korkudan ciğerlerinin parçalandığını söylemiştir. (Kuşeyrî, 2014, s. 221) Bu durumda sâlikin Allah'ın bağışlayıcı olduğu, kuluna karşı kerem ve ihsanla muamele edeceğine dair bir şeyler dinlemesi, halinin selameti için faydalıdır.

2.2.2. Recâ Menzilinekilerin Semâsı

Recâ, istikbalde meydana gelecek arzu edilen bir şeye karşı kalbin duyduğu ilgidir. Bu da ahirette kulun kavuşacağı nimetlerle ilgilidir. (Kuşeyrî, 2014, s. 222) Müellife göre, recâ menziline gelen salıkların gönlü hoş ve mutlu olur. Semânın avazını işitince bu avazın mahiyetinden bağımsız nara atmaya başlar. Avazın azalmasıyla sâlikin hali de hafifler. (K. Câmî, 1343, s. 90) Müellife göre bu dikkat edilmesi gereken bir durumdur. Zira insan recâ haliyle yaptığı hareketlere daha sonra pişman olup istiğfar etmek durumunda kalır. Bunun sebebi recâ ile yapılan fiillerin hevayla karışabilmesidir. Reca makamında semâ çeşitli tehlikeler taşır. Bu yüzden havf, recaya göre daha selametli bir yoldur. (K. Câmî, 1343, s. 90) Öte yandan sûfiler, havf ve recânın birlikte olması gerektiğini belirtmişlerdir. Havfı tam manasıyla tanımayan recâyı da tanımaz. Kulun recâsı

önceden yaşadığı havf nispetindedir. (el-Mekkî, 2003, c. 2/321) K. Câmî'nin recâ ile kast ettiği şey daha çok sekr halinde yaşanan bir coşkunluğa benzemektedir. Sekr halinin verdiği etkiyle birçok sûfiden şatahat kabilinden sözler sadır olmuştur. Söylediklerinin ve yaptıklarının farkında olmadıkları aşikardır. Serî es-Sakatî'nin, kulun muhabbette bir dereceye varınca ok saplanılsa, kılıç vurulsa haberi olmaz (Attâr, 1984, s. 367) demesi de bu minvaldedir. K. Câmî de bu bilinç halinin geçici kaybından dolayı sûfleri uyarılmış, havfı recâyâ tercih etmiştir.

2.2.3. Ruhun Semâsı

Sâlik tövbe edip, nefis tezkiyesine başlayınca, ruh Allah'a yaptığı münacat ve ibadetlerden lezzet alır. Akıl da tezkiyenin etkisiyle hevanın tasarrufundan kurtulur. Böylece semâda işittiği kelamın hangisinin hak hangisinin batıl olduğunu birbirinden ayırt eder. Eğer nefis riyazetle terbiye edilmemişse, müellife göre ruh nefsin etkisi altına girer, nefsin arzu ve istekleri doğrultusunda hareket etmeye başlar. Semâda duyduğu, hak veya batıl fark etmez ona zarar verir. Hak dahi kendi asli manasından uzaklaşır. Hatta öyle bir seviyeye gelir ki günahla sevabı birbirinden ayırt edemez, ikisini bir olarak görür. Bundan dolayı da herhangi bir korku, endişe hissetmez. Kendisini uyarıları dikkate almaz ve nihayetinde ibahî olur. (K. Câmî, 1343, s. 90) Müellifin görüşleriyle dedesi Ahmed-i Câmî'nin düşüncelerinde benzerlik vardır. Ahmed-i Câmî'ye göre tezkiye edilmemiş kalp mârifete ulaşamaz, mârifete ulaşamamış kalp ise kervansaray benzer. Kervansaray, yolcuların uğrama yeri olup umuma açıktır. Kalbin kervansaray gibi olması kendisine gelen vesvese ile ilhamı birbirinden ayırt edememesinden dolayıdır. Mârifet ile müşerref olmayan kalp, şeytanın vesveselerinden etkilenir. Kişi, ârif olursa kalbe gelen şeytanın vesveselerini ve meleklerin ilhamlarını birbirinden ayırt eder. (A. Câmî, 1387hş, ss. 4-5) İki müellif de riyazetin, ilhamın sahihini sakiminden ayırt etmeye yardımcı olduğu görüşündedir.

2.3. Ehassü'l-havasın Semâsı

Bu semâ, ilimde ve akılda rasih olanların semâsı ve âşıkların ve muhiblerin semâsı olmak üzere iki çeşittir. (K. Câmî, 1343, s. 91)

2.3.1. İlimde ve Akılda Râsih Olanların Semâsı

Rasihler her ne duyar ve söylerlerse bunun hak mı batıl mı, hayır mı şer mi olduğunu ayırt edebilirler.(K. Câmî, 1343, s. 91) Söylenmesi gerekeni söyler, semâ edilmeye müstahak olanı dinlerler. Bu kimseler halka menfaati olan ilim ve hikmet içeren sözü dinlerler, öğrenirler halka da öğretirler. Zira ilim öğrenmek ibadetten daha faziletli ve üstündür. Bu kimselerin semâsı ilim üzerine olduğu için aynı zamanda ibadettir. (K. Câmî, 1343, s. 92) Serrâc'a göre de bir söz, bir zikir ve güzel hikmet duyan kimseyi, bu duyduğu şey inceltip yüceltir. Bu sözden dolayı kalbinde bir yanış, bir vecd duyar. Dolayısıyla bu tür sözleri dinlemek kişide güzel bir hal meydana getirir.

(Serrâc, 2019, s. 341) Kişinin kalbinde ilim varsa, dışardan semâ ettiği şeyler kalbinde olanlarla birleşir ve kişinin zikri tazelenir, müşâhedeleri anbean safvet kazanır. Artan safvet, onların semâ esnasında hikmete daha çok kulak vermelerini sağlar. (Serrâc, 2019, s. 342) K. Câmî'nin âlimleri havas olarak nitelemesi, ilim dinlemeyi semânın yüksek bir mertebesi sayması dedesinden beri gelen tavrın da yansımasıdır. Ahmed-i Câmî de ilim öğrenmeye, öğretmeye önem vermiş bir sûfidir.(A. Câmî, 1347hş, s. 109) Câmî'nin evlatları, torunları çeşitli medreselerde dinî tahsil görmüşlerdir. Hatta Ahmed-i Câmî, Mevdûd-i Çiştî (ö. 527/1133)'ye ilim öğrendikten sonra şeyhlik yapmasını tavsiye etmiştir.(Gaznevî, 1384, s. 89) Müellifin, Kuşeyrî, Serrâc, Kelâbâzî, Hücvirî, Gazzâlî gibi tasavvufî hayatın şer'î ilimlere uygun yaşanması gerektiğini benimseyen zatlarla aynı çizgide olduğu söylenebilir.

2.3.2. Âşıkların ve Muhiblerin Semâsı

Kalplerinde aşk ve sevgi olanların semâsında hiç yanlış, ihtilat yoktur. Âşık olmayanların semâsı da yanlıştan hali değildir. Semâ aşıkların ruh ve kalplerine gıdadır. Semâ etmeyen aşıklar delirebilir, helak olabilirler. Âşıkların semâsında ibret vardır. Onlar duyduklarını ibretle dinlerler. Hevanın aşka galip geldiği kişilerin semâ yapmaları uygun değildir. Bu yüzden meşâyih, aşkın kendilerini esir aldığı kişiler için semâyı uygun görmüşlerdir. Zira bu kişiler semâsız kalırlarsa aşk ateşi onları tüketebilir. Semâ ise böyle kişiler için su gibidir. (K. Câmî, 1343, s. 93) Gazzâlî'ye göre Allah'ı seven ve Allah'a âşık olanlar her nereye bakarlarsa Allah'ı görürler. Her ne işitirlerse Allah'tan duyarlar. Semâ bu gibilerin aşkını kuvvetlendirir, şevkini artırır, kalbin ateşini alevlendirir. Bu durum kişiyi öyle keşif ve taltiflere ulaştırır ki bu durum sözle ifade edilemez. Bunu ancak hali yaşayan, tadan kişi bilebilir. (Gazzâlî, ts, c. 2/696-697) Gazzâlî'nin tarif ettiği halin eksilmesi, Hak âşıklarını tedirgin eder. Yaşadıkları tecrübenin zevali saliki tüketmeye başlar. Bundan dolayı K. Câmî de semâyı bu kişiler için gerekli görmüştür.

3. Semânın Fitrî Oluşu

Müellife göre, canlı olan varlıklar semâyı meyyaldirler ve semâ ruhlara ve kalplere lezzet verir. (K. Câmî, 1343, s. 87) Bu yönden bakıldığında semânın fitri bir ihtiyaç olarak görüldüğü söylenebilir. Sufilerin birçoğunun bu hususa katıldığı müşahede edilir. Ebû Nasr Serrâc güzel bir sesin canlılar üzerinde çeşitli etkilerinin olduğunu savunur. Nitekim beşikte ağrı ve sızıdan dolayı ağlayan bebek ninni ile susar ve uyur. Melânkoli hastaları güzel sesle tedavi edilebilmektedir. Develer bile güzel ve ritimli sese kayıtsız kalamazlar, yavaşlayan yürüyüş tempolarını güzel sesin ritmiyle artırabilirler. (Serrâc, 2019, ss. 310-311) Abdülkerîm Kuşeyrî de benzer şekilde hoş nağmelerden kalplerin zevk almasını, ona iştihak duymasını inkârı mümkün olmayan bir husus olarak görür. Zira Hz. Davûd, Zebûr'u okuduğu vakit cin, kuş ve vahşi hayvanlar bile ona kulak

kesilmişlerdir. (Kuşeyrî, 2014, ss. 422-423) Sûflerin semâyı fitri bir olgu olarak değerlendirdikleri açıktır. Semânın dinî hükmünden önce bu hususların öne sürülmesi, semânın hayatın olağan akışında bir yerinin olduğunu vurgulamak içindir. Zira işitme duyusu olan hiçbir insan semâdan müstağni değildir.

4. Semâda Sâlik Mertebeleri

Tasavvufun ilk dönemlerinden beri avam-havas ayrımı görülür. Sûflerin avam-havas ayrımı yapmalarının bir sebebi sûflerin kendilerini koruma ihtiyacı olabilir. Zira Gulâmu Halil'in (ö. 275/888) hedef göstermesiyle sûflere yönelik mihneden sonra tasavvuf ehli kendilerini korumak için görüşlerini ağyarın bilmediği ifadelerle anlatmayı seçmişlerdir. Belki de bu sebepten dolayı Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) özel meclisinde oturanların sayısı yirmiye ulaşmamıştır.(el-Mekkî, 2003, c. 2/103) Mektuplarını şifreli bir tarzda yazmaya çalışmıştır. (Schimmel, 2001, s. 73) Kuşeyrî'nin ifadeleri de bu görüşü destekler niteliktedir. Ona göre sûflerin kendi aralarında bir takım terimler kullanmalarındaki amaçlarından biri yabancılara karşı kendilerini korumaktır.(Kuşeyrî, 2014, s. 147) Çeşitli sebeplerden dolayı 25 kadar sûfînin mihneye maruz kaldığı (Konur, 2023, ss. 35-36) göz önünde bulundurulduğunda tedbirlerinde haklı olduğu görülecektir.

Kutbüddin Câmî'nin insanları avam, havas, ehassü'l-havas şeklinde tasnif ettiği görülür. Müellifin avam-havas ayrımında iki temel nokta vardır. Bunlardan birincisi ilim sahibi olunması, ikincisi tasavvufî tecrübedir. Havasın semâsında ilk kısmı, ilim ve akılda rasih olanlara tahsis etmiştir. Öte yandan âşık ve muhibleri de ehassü'l-havas olarak nitelemiştir. Aşk yaşanarak bilinecek bir durum olduğu için tasavvufî tecrübeyi gösterir. Öte yandan recâ ve havf makamında olan sâlikler, tasavvufu tecrübe eden kişilerdir. Seyrüsülûk ederek çeşitli makamlara gelmiş bu kimselerin haslardan gösterilmesi tecrübeye verilen önemi izhar eder. Bu, bilgi ve manevî mertebeleri göz önünde bulundurularak yapılmış bir sınıflandırmadır. Böyle bir sınıflandırma tercih etmenin çeşitli nedenleri vardır. Öncelikle tasavvufta insan, seyrüsülûkla kemal kazanan bir varlıktır. Tekamülün varlığı insanın da gelişime açık bir canlı olduğunun kabulünü gösterir. İnsan ilerledikçe bilinç, bilgi, ahlakî seviyesi gelişir. Elbette tekâmül eden, eşyayı okuma şekli, biçimi değişen bir insanın geride bıraktığı mertebe ile kazandığı yeni derece arasında farklılıklar olacaktır. İnsanın kazanımları da ilk mertebesinden ayrı olacaktır.

5. Semânın Vakit ve Vecd İlişkisi

Sûfler, kulun iradesinin tesiri olmadan doğrudan doğruya Allah'tan kendilerine gelen ve onları idare eden tasavvufî hallere vakit ismini vermişlerdir. (Kuşeyrî, 2014, s. 148) Bu itibarla

vakit manevî halin gerçekleştiği anlık durumu ifade eder. Müellife göre vakit, kâhir bir sultandır.(K. Câmî, 1343, s. 93) Müellifin bu ifadesi ile Kuşeyrî'nin aktardığı "vakit kılıç gibidir" cümlesi benzer anlamdadır. Her ikisinde de Allah'ın kul üzerindeki takdiri ve hükmünün tesirinin kesin olduğu vurgulanmaktadır. Müellife göre semâ, vakit ve vecdden ortaya çıkar. Kişinin hali, manevî durumu semânın keyfiyetini etkiler. Semâ yapmak, vakit ve vecdi ortaya çıkarmaz. Ortaya çıkan vecd hali gibi gözükse de aslında tevâcüddür. Semâdan dolayı ortaya çıkan vakit ve vecd de bu yüzden hevadan hali değildir. Hevanın karıştığı ameller de haktan uzaktır. Sâlikin kendi isteği ile ortaya çıkmaz. Ancak hevasının denetiminden uzaklaşmış, riyazet yapmış kişiler için vakit, vecd ve semâ sıhhatlidir. Bu kişilerin dinlemesi, konuşması hak üzeredir. (K. Câmî, 1343, s. 93)

6. Semânın Hükümü

Semânın hükümü sûflerle tartışılmıştır. Öncelikle sûfler semânın menşeyini göstermeye çalışmışlardır. Mâlik b. Dînâr'ın (ö. 131/748'den önce) Tevrat'tan naklettiği, "Sizin için semâ yaptık ama siz raks etmediniz" sözü de semâ için erken dönemlerde meşruiyet arayışını belgeler niteliktedir.(Attâr, 1984, s. 93) Serrâc'a göre kötü bir amaç taşımadığı sürece avâm şiir ve musiki dinleyebilir. Ancak telli çalgıları sakıncalı olarak nitelendirmiştir.(Serrâc, 2019, s. 319) Hücvirî'ye göre semânın hükümü çeşit çeşittir. Bunlardan birinin kesin şekilde kestirilmesi mümkün değildir. Eğer kalpteki etkisi helal olursa, semâ helaldir. Haram olursa haram, mübah olursa mübahdır.(Hücvirî, 2016, s. 457) Ebû Hamid el-Gazzâlî de semânın hükmünü dinleyicinin durumuna bağlamıştır. (Gazzâlî, 1983, s. 371)

Bazı sûfler semâdan hoşlanmadıkları için lâhn ile okunan Kur'an'ı bile dinlemek istememişlerdir. Kaside ve ilahî söyleyip vecde gelinen meclislerden uzak durmuşlardır. Bu sûflerin gerekçesi ise tâbiîn ve eski alimlerden nakledilen semâ karşıtı rivayetlerdir. (Serrâc, 2019, s. 35) Bazı sûfler de şiir ve rubaî dinleyen kişilerin oyun ve eğlenceye müptela olmuş, fitneye duçar olmuş kişiler olduklarını düşündükleri için bunu uygun görmemişlerdir.(Serrâc, 2019, s. 345)

Kutbüddin Câmî, semâyı hem dinleyen hem söyleyen hem de söylenen üzerinden geniş şekilde tahlil etmiştir. Genel hükümde ise bir hadis rivayet edip bunun üzerinden semânın hükmünü belirler. Kutbüddin Câmî, semânın hükmünü belirlemek amacıyla bir hadis rivayeti zikretmiştir. Şöyle ki:

"Emirü'l-mü'minin Ali b. Ebî Talib dedi ki: Resulullah ile mescitte beraberdim. O, Ümmetimin fakirleri cennete zenginlerinden kıyamet günü hesabınca yarım gün önce girecekler, bu da beş yüz yıldır diye buyurdu. Daha sonra şöyle dedi: Sizden şiir okuyacak biri yok mu? Onlardan biri şöyle dedi:

Hevâ yılanı ciğerimi yaraladı, Onun ne bir doktoru ne de ruyecisi vardır

Ancak sevdasına düştüğüm habibimden başka, benim ruyem de tiryakım da ondadır

Resulullah ve ashab birlikte vecde geldiler. Hatta omzundan ridası düştü. Sakinleşip, herkes kendi yerine oturunca Muaviye: “Oyununuz ne de güzel!” dedi. Resulullah da: “Ya Muaviye bırak! Semâ esnasında titremeyen kerim değildir!” dedi.(K. Câmî, 1343, ss. 97-98)

Ş. Sühreverdî bu rivayetin benzerini Enes b. Mâlik tarikiyle *Avarifü'l-ma'arif*'de nakleder. Sühreverdî semâ meclislerinde toplanıp, vecde gelmeye dair bu hadisten başka bir hadisi de bulamadığını belirtip hadise dair kanaatini şöyle açıklar:

“Bana öyle geliyor ki bu hadis, bu rivayet şekliyle sahih değildir. Ben onda, Resulullah'ın ashabıyla bir arada bulunmasındaki diğer haberlerde bulduğum zât-ı âlisine yakışan hâli ve zevki bulamıyorum. Hem ashâb-ı kiram, hadiste bize ulaşan duruma göre hareket etmiyorlardı. Bu yüzden, kalbim, tam bir itmi'nan halinde onu kabule yanaşmıyor. Bu işin doğrusunu Allah bilir.”(Sühreverdî, 2005, s. 262)

Sühreverdî'nin nakledilen hadise dair şüphelerini hadisçiler de taşır. Zehebî, hadisin ravilerinden olan Ammar b. İshak hakkında, mezkûr hadisi va'z ettiğini belirtir. (Zehebî, Tsz, 3/164) Ayrıca rivayeti zayıf ve mevzu hadisleri toplayan kitaplarda bulmak mümkündür. (Aclûnî, 1421, c. 2/141)(Aliyyü'y-Kârî,1986,272, Sehavî, 1995 ,s.530) Aliyyü'l-Karî bu rivayet için “aslı olmayan rivayetlerdendir” demiştir. Rivayeti inceleyen Ahmet Yıldırım'a göre de rivayetin mevzu olduğu açıktır.(Yıldırım, 2013, s. 385) Ancak rivayetin ilk kısmında yer alan, fakirlerin cennete önce gireceklerine dair hadis bazı hadis kaynaklarında benzer şekilde geçmektedir. (Tirmizî, Zühd, 37)

Müellif sahih olduğunu düşündüğü rivayetten semânın durumuna dair çıkarımlar yapar, bunlar şöyledir:

- 1- Semâ caizdir. Zira Semâ caiz olmasaydı, Resulullah “sizden şiir okuyacak var mı?” diye sormazdı. Güzel sesle şiir okumak haram olsaydı, Resulullah buna izin vermezdi.
- 2- Vecd halinin ispatı.
- 3- Semâda hareket caizdir.
- 4- Dostlarla birlikte davranmanın gerekli oluşu. Ashab, Resulullah'ın vecdine iştirak etmez onun ile beraber davranmazlardı.
- 5- Halkada birlikte hareket etmenin semâ için uygun oluşuna delildir.

Kutbüddin Câmî'nin bu çıkarımları sâliklerin uygun şekil ve şartlarda yaptıkları semâ ile ilgilidir. Yoksa semânın her türlüünün caiz olduğu anlamına gelmez. Sühreverdî'nin de dediği gibi bu rivayet hem semâyı hem de semâ esnasında vecde gelmeyi nebevî bir kökene bağlar. Bu sebeple bu rivayetle istidlal etmişlerdir. Yoksa Hz. Peygamber'in çeşitli şeyleri semâ ettiğine dair birçok rivayet vardır ki bunlar sûfler tarafından da aktarılmıştır.

Sonuç

Kutbüddin Câmî, Ahmed-i Câmî Nâmekî dergahının postnişini olarak semâyâ önem veren sûflilerden birisidir. Semânın Kur'an ve sünnete uygun şekilde yapılmasını uygun görmektedir. Bu hali ile Kutbüddin Câmî'nin, dedesi Ahmed-i Câmî'nin tasavvuf çizgisinden ayrılmadığı görülür. Semânın çeşitli mertebelerde çok boyutlu değerlendirilmesi Moğol istilasına maruz kalmış, birçok yıkımın yaşandığı bölgede tasavvufî düşüncenin hala canlı olduğunu da gösterir. Müellifin semâ konusuna verdiği önem, semâ meclislerinin devamını gösterir niteliktedir. Zira bu kadar teferruatlı bir yorum ancak muhtelif birçok uygulamayı da icap eder. Kutbüddin Câmî'nin semâyı havas ve ehassül'-havasa uygun görmesi, bu kişilerin de tasavvuf yolunun salikleri âlimler ve âşıklar olması, Câmî dergahının da genel çizgisini gösterir. K. Câmî, avamın semâsını izah ederken şer'î sınırları koruma gayreti içerisinde olmuştur. Semâyı bid'at haline getiren unsurlar da ona göre şer'î sınırların dışına çıkmış hareketlerdir. Bu açıdan kendisinden önce yaşamış Sünnî sûflilerle ortak düşüncelere sahiptir. Avamın semâsını hem dinleyen hem de söyleyen için değerlendirmesi, çeşitli sakıncaları ortaya koyması açısından müellifin görüşleri şahsına münhasırdır. Havasın semâsı, tasavvufî tecrübe üzerinden temellendirilmiştir. Müellife göre havf veya recâ makamında olan salikler makamlarına uygun şeyler semâ etmelidir. Müellifin bu sınıflandırması yine kendisine aittir. Ehassül'-havasın semâsını âlimler ve âşıklara ayırması, Ahmed-i Câmî'nin görüşlerinin devamıdır. Kutbüddin Câmî ile Gazzâlî'nin âşıkların semâsı konusunda görüşleri oldukça benzerlik taşımaktadır. Genel olarak Kutbüddin Câmî'nin kendisinden önceki Sünnî tasavvuf geleneğinin hassasiyetlerine göre semâ sınıflandırması yapıldığı söylenebilir.

Kaynakça

Aclûnî, E.-F. İ. b M. (1421). *Keşfü'l-hafa ve Müzilü'l-ilbas: Amma İštehere Mine'l-ehâdis ala Elsineti'n-nas*. (2. bs, C. 2). Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî.

Attâr, F. (1984). *Tezkiretü'l-evliyâ*. (S. Uludağ, Çev.; 7). Bursa : İlim ve Kültür Yayınları.

Büzcânî, D. A. (1345). *Ravzatü'l-reyyahin* (H. Müeyyid, Ed.). Büngâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitab.

Câmî, E. N. Ş. J. A. b. E.-H. b. A. N. (1387hş). *Künûzü'l-hikme* (A. Fazıl, Ed.). Pojuheşgah-ı Ulum-i İnsanî ve Ferhengi.

- Câmî, E. N. Ş. J. A. b. E.-H. b. A. N. (1347hş). *Miftâhü'n-necât*. İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İranî.
- Câmî, E.-F. K. M. b. M. (1343). *Hadîkâtü'l-hakîka* (M. A. Muvahhid, Ed.). İnteşarat-i Bungah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab.
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (5. bs). Ağaç Yayınları.
- Ceyhan, S. (2009). Semâ. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 36, ss. 455-457). TDV Yayınları.
- Cüveynî, A. A. M. (2022). *Tarih-i Cihan Güşa* (M. Öztürk, Çev.; 2. bs). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eker, M., & Yıldız, A. (2023). Ahmed-i Nâmekî Câmî'nin Tasavvufî Bilgisinin Mahiyeti. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49, Article 49.
- el-Mekkî, E. T. M. b. A. b. A. (2003). *Kalplerin Azığı* (Y. Çiçek & D. Selvi, Çev.; 2. bs). Semerkand Yayıncılık.
- el-Yâfî, E. M. A. A. b. E. b. A. b. S. (1997). *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân* (H. Mansur, Ed.; C. 2). Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Fazıl, A. (1383). *Kârnâme-i Ahmed-i Câm Nâmekî* (1. bs). İnteşarat-i Tus.
- Gaznevî, S. M. b. M. (1384). *Makâmât-ı Jendepîl* (H. Müeyyed, Ed.). Şirket-i İntişarât-i İlmî Ferhengî.
- Gazzâlî, E. H. M. b. M. (1983). *Kimyâ-yı Sa'âdet*. Tahran : Merkez-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi.
- Gazzâlî, E. H. M. b. M. (ts). *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* (A. Serdaroğlu, Çev.; 1-4). Bedir Yayınevi.
- Hücvirî, A. bin O. C. (2016). *Hakikat Bilgisi* (S. Uludağ, Çev.). Dergah Yayınları.
- Kelâbâzî, M. b. İ. (2016). *Et-Ta'arruf* (S. Uludağ, Çev.). Dergah Yayınları.
- Konur, H. (2023). *Mihne Sûflerin Zulümle İmtihanı*. Ketebe Yayınevi.
- Kuşeyrî, A. (2014). *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi* (S. Uludağ, Çev.; 7. bs). Dergah Yayınları.
- Müezzeni, A. M., & Henedi, M. N. (1390). *İttilat-i Derbare-i Kutbiddin Muhammed b. Mutahhar b. Ahmed-i Câm(Jendepîl) Hemrah ba Nakd-i ez Mukaddem-i Musahhih Çab-i Cedid Hadikatü'l-hakika*. 7.
- Münevver, M. ibn. (2015). *Tevhidin Sırları* (S. Uludağ, Çev.). Semerkand Yayıncılık.
- Ocak, A. Y. (1999). *Kalenderiler Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûflilik*. Türk Tarih Kurumu.
- schimmel, A. (2001). *İslamın Mistik Boyutları* (E. Kocabıyık, Çev.). Kabalıcı Yayıncılık.
- Serrâc, E. N. (2019). *El-Lüma'* (Hasan Kamil Yılmaz, Çev.). Erkam Yayıncılık.

- Sühreverdî, E. H. Ş. Ö. (2005). *Avârifü'l-ma'ârif* (D. Selvi, Çev.; 4. bs). Semerkand Yayıncılık.
- Yıldırım, A. (2013). *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (3. bs). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldız, A. (2007). Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler. *Nüsha Dergisi*, 24.